

УДК 811.161.2'373:61]:80(477)(092)
DOI <https://doi.org/10.32782/2409-1154.2023.61.3>

*Барабаш С. М.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри мовної підготовки
Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*

*Бурко О. В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
Українського гуманітарного інституту*

МЕДИЧНА ТЕРМІНОСИСТЕМА У ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Анотація. У статті вперше проаналізовано «Збірник медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910) за критерієм відповідності тлумаченню термінів та загальнозживаних слів у «Словарі української мови» (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка. Порівняльний аналіз засвідчив, що редактори М. Галін та А. Черняхівський використовували надбання вітчизняної лексикографії. Нами виявлено спробу тогочасного рецензента обітнути прямування його редакторів до формування терміносистеми медицини на зламі XIX–XX ст. Таким чином, фіксуємо інтерес до становлення, розвитку медичної терміносистеми, що породжувало відповідні дискусії щодо вживання понять. Термін характеризується номінативністю (Г. Винокур); є одиницею термінологічного поля, в якому він являється однозначним, точним, позбавленим експресії, стилістично нейтральним (О. Реформаторський). Розвиток української медичної термінології відбувався не рівномірно, причиною були суспільно-політичні події, які гальмували українську науку, неможливо було повноцінно розвивати термінологічну лексику, створювати словники, підручники, наукові праці. Нинішнє суспільство потребує ґрунтовних змін у науці, зокрема шляхів і способів фіксації, збереження та передачі інформації, встановлення істинності, насамперед, термінологічної бази, яка містить ключові терміни і поняття, якими оперує фахівець. Тому на часі є процес відшукування власне української медичної системи, віднайдення матеріалів «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910), «Словаря української мови» (за редакцією Б. Грінченка, розгляд та аналіз проблем становлення українського термінознавства початку XX ст. Редактори першого випуску «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910) – консультант військового госпіталю М. Галін, учений-гістолог А. Черняхівський, – стояли біля витоків медичної термінології нашої держави на зламі XIX–XX ст. Це лабораторія апробації україномовних термінів медицини. Вони виявилися дискусійними. Один із тогочасних рецензентів приховав своє прізвище під псевдонімом Врач, повідомивши про свою причетність до фаху лікаря, володіння українською мовою з дитинства та обізнаністю з надбаннями «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка. Отже, «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка став одним із джерел формування української медичної термінології, що засвідчує здійснений нами порівняльний аналіз тек-

стів першого «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910) зі словниковими статтями.

Ключові слова: «Збірник медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910), «Словарь української мови» (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка, медична терміносистема, М. Галін, А. Черняхівський, врач.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство потребує ґрунтовних змін у науці, зокрема шляхів і способів фіксації, збереження та передачі інформації, встановлення істинності, насамперед, термінологічної бази, що містить ключові терміни і поняття, якими оперує фахівець. Особливої ваги набуває процес деряданізації і в аспекті науки. Це стосується й медичної галузі. Тому на часі є процес відшукування власне української медичної системи, віднайдення матеріалів «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910), «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, розгляд та аналіз проблем становлення українського термінознавства початку XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до медичної термінології, етапи її становлення, формування, проблеми та їх вирішення виявили такі дослідники як С. Луцак, А. Льків, М. Цуркан, О. Криницька [1; 2], Н. Литвиненко, Н. Місник [3], С. Омельчук [4], О. Томашевська, Є. Дзись [5], В. Лисенко [6] та ін. Особливий науковий інтерес становлять архівні праці, зокрема, стаття «Медицина і політика» у газеті «Кієвлянин» (1910) [7], автор якої підписався як «Врач», «Збірник медичної секції наукового товариства в Києві» [8], «Словарь української мови» [9] та рукопис «Правила правопису в українському словарі» [10] Б. Грінченка.

Мета статті визначається необхідністю встановлення витоків власне української медичної терміносистеми на основі «Словаря української мови» (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка, аналізу публікацій першого випуску «Збірника медичної секції українського наукового товариства в Києві» (1910) та рецензії «Медицина і політика» Врача (1910).

Виклад основного матеріалу. Редактори та автори першого випуску «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910) – консультант військового госпіталю М. Галін і вчений-гістолог А. Черняхівський, лікарі П. Блонський, А. Каковський, М. Шмигельський – стояли

біля витоків медичної термінології нашої держави на зламі ХІХ–ХХ ст. Це лабораторія апробації україномовних термінів медицини. Вони виявилися дискусійними. Один із тогочасних рецензентів приховав своє прізвище під псевдонімом Врач, повідомивши про свою причетність до фаху лікаря, володіння українською мовою з дитинства та обізнаністю з надбаннями «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка. На сторінках шовіністичної газети «Кієвлянин» (1910) він закликав редакторів збірника звертатися до знаної лексикографічної праці. Справді, рекомендація замість термінів *заворот* і *виворот* повік [8, с. 73] уживати *заворот* і *виворот*, замість *середньовічний* [8, с. 20] – *середньовіковий* підтверджується відповідними статтями «Словаря...» [9, с. 246, с. 2393]. Погоджуємося з рецензентом щодо недоречності вживання у «Збірнику...» словосполучення *мишак було ужито при терапії хорей* [8, с. 111] на основі статті у «Словарі...»: «мишак, -ка, м. 1) Лошадь сфрой масти. 2) Трава тимофеевка. Борз. у. 3) мн. Мишиный помет» [9, с. 1316], прикметника достатна [8, с. 36] замість достатня, як у «Словарі...»: «достатній, -я, -е. Достатня одежа. Шевч. (О. 1861. Х.)» [9, с. 634].

Автор і водночас редактор однієї зі статей «Збірника...» А. Черняхівський ужив термін *годування* [8, с. 112]. Б. Грінченко в рукописі «Правила правопису в українському словарі» наголосив на ідентичному написанні: «Годування, годувати, а не годовання, годовати, годіваний» [10, с. 2]. Відповідно написано і в самому «Словарі української мови» під редакцією Б. Грінченка: «Годування, -ня, с.» [9, с. 453]. Ймовірно, автори та редактори збірника також зверталися до «Словаря...» ще до рекомендації Врача. Цей здогад підтверджує аналіз блоку медичних термінів «Збірника...», що мають відповідники у «Словарі...». Приміром, властивість [8, с. 101] – «властивість, -вості, ж. Желех.» [9, с. 376], виділ [8, с. 99] – «в'їдл., -лу, м.» [9, с. 255], ґрунтуючись на *негативних здоб* [8, с. 8] – «ґрунтувати, -тую, -єш, гл. Желех.» [9, с. 525], мязами [8, с. 13] – «м'язі, -зів, м. мн. Вх. Пч. І. 14» [9, с. 1356], боляк [8, с. 72] – «боляк, -ка м. = Болячка 2. МУЕ. III. 55. Болік як кулак. Фр. Пр. 106. Обметало го боліками. Фр. Пр. 106.» [9, с. 157], виникання *кили* [8, с. 25] – «виникання, -ня, с.» [9, с. 277], збур новонародженого [8, с. 72] – «збур, -ру, м. Трипперъ. Вх. Зн. 20» [9, с. 898], каправих, каправости, каправлення [8, с. 81–82] – «каправий, -а, -е. Каправити, -вію, -вієш, гл. Угор.» [9, с. 1024], *більмове* випяте [8, с. 74] – «випина́ти, -наю, -єш, сов. в. випнути и вип'ясти, -пну, -неш. Вип'яв очі – неначе ті баньки. Ном. № 6597» [9, с. 281], лусткою *крихкої тканини* [8, с. 12] – «луска, -ки, ж. 1) Чешуя. Пливе щука з Кременчука, луска на їй сяє. Чуб. V. 13. На світі латок, як на коропі луски. Уманск. у.» [9, с. 1250], аршинник *значно скорочує гоїнне* [8, с. 80] – «аршінник, -ка, м. Мышьяк. Шейк. Аршиннику-отрути випив і пропав на місці. Драг. 204. Якого ті аршіннику дам?» [9, с. 56], вданне [8, с. 8] – «удання, -ня, с. 1) Удача. 2) Способность. Сила на уданню належить. Ном. № 1051» [9, с. 2666], *кваліть* зору [8, с. 77] – «зір, зору, м. Взоръ, взглядъ. Гляне, – в'яну як від зору злої чарівниці. Млак. 4» [9, с. 936], намову *з боку лікаря* [8, с. 119] – «намова, -ви, ж. То намова доконче була, бо він сам не годен те зробити. Камен. у.» [9, с. 1421–1422], *обсяг* [8, с. 29] – «обсяг, -гу, м. Желех.» [9, с. 1562], *около* [8, с. 6] – «около, -ла, с. Наружность, внѣшность. Порається коло хати. Роскрив її, обвив з окола і з середини» [9, с. 1590], *пістряк* [8, с. 42] – «пістряк, -ка, м.» [9, с. 1789], скорочення [8, с. 60] – «скорочення, -ня, с.»

[9, с. 2426], підлеглий [8, с. 16] – «підлеглий, -а, -е. Підлегле борошно» [9, с. 1762], *годиться* [8, с. 103] – «годитися, -джуся, -дишся. *Тепер я сама побіжу, ти нікуди не годишся.* Рудч. Ск. L 148» [9, с. 452], *поперек* [8, с. 12] – «поперék, -ку, м. *Обняла за поперек.* Котл. Ен. VI. 37.» [9, с. 1977], *зрости* [8, с. 75] – «зріст, зрости, ж.» [9, с. 977], *не чутко* [8, с. 121] – «Чутко, нар. = Чутно. *Чутко козаченька через три городи, що ходиш до дівчини.* Чуб. V.» [9, с. 2883], *тварі* [8, с. 66], *тварях* [8, с. 95] – «лицо. *Червона гарасівка тобі до тварі.* Шейк. Ум.» [9, с. 2575], *вперше*, *в друге* [8, с. 30] – «уперше, нар. Впервые. *Бреше не вперше.* Ном. № 6928. *завдруге, нар. = Вдруге. А він його завдруге як заїде у вухо!* Херс. у. Слов. Д. Еварн.» [9, с. 2700], *негарзд* [8, с. 83] – «негарзд, нар. Нехорошо, неладно. *Ой негарзд запорожці, негарзд зробили: степ широкий, край веселий та й занастили.* Нп.» [9, с. 1475], *будівлю* [8, с. 20] – «будівля, -лі, ж.» [9, с. 186], *ваг* [8, с. 26] – «вага, -ги, ж. *Усяка людина має свою вагу на світі.* К. (О. 1861. VI. 28)» [9, с. 205], *порожня* [8, с. 12] – «порожня, -ні, ж. *Да просили прозьбою, прозьбою, щоб ми не довго гостили, не в порожні поприїздили.* Мет. 188» [9, с. 2008].

Рецензент уніс правки до використаних у «Збірнику...» низки загальноживаних слів, незважаючи на те, що вони зафіксовані у «Словарі...»: *значінне* [8, с. 13] – «значіння, -ня, с. Значеніє. К. Кр. 20» [9, с. 961], *Max Both* пропонував [8, с. 119] – «пропонува́ти, -ную, -єш, гл. Предлагать. *Що то за ґрунт, що він нам пропонує?* Шевч. (О. 1862. VI. 11). *Як отруєно Батуру, так першим на його престол пропонували пани князя Василя»* [9, с. 2193], *більш досконалий спосіб* [8, с. 9] – «досконалий, -а, -е. *Хто тут досконалий хазяїн?* Черк. у.» [9, с. 631], *було пропущено* [8, с. 62] – «пропускати, -каю, -єш, сов. в. пропустити, -щү, -стиш,» [9, с. 2198], *впродовж 6 хвилин, впродовж трьох місців* [8, с. 67, с. 121] – «впродовж, нар. Вдоль. *Стіл з розколиною упродовж.* МВ. II. 67» [9, с. 2708], *запаління* [8, с. 104] – «запалення, запаління, -ня, с. *Це у мене було запалення ока»* [9, с. 821], *заслуговують* [8, с. 22] – «*як заслужиш пару волів, а пару жупанів, тоді сядеш коло моїх вишитих рукавів.* Мет. 42.» [9, с. 852], *зводячи* [8, с. 112] – «звестися ні нащо. *Нехай воно зведеться. Пропади оно! Не прядеться, нехай воно зведеться!* Грин. I. 240» [9, с. 909], *ляпасом* [8, с. 48] – «ляпас, -са, м. *Ляпаса у тебе дати.* Ном. № 3853» [9, с. 1264], *витворених* [8, с. 100] – «витворя́ти, -ряю, -єш» [9, с. 304], *обговорив* [8, с. 114] – «обговорі́ти, -рю, -риш. *Та нас же осудять, обговорять кругом.* Левиц. I. 177» [9, с. 1527].

Як бачимо, наш здогад про використання «Словаря української мови» під редакцією Б. Грінченка для формування медичної термінології, висунений на початку дослідження, підтвердився. За А. Ніковським, «Це пояснюється тим, що Грінченко стояв пильно на позиції нотування фактичного стану тодішньої нашої мови і базувався на своєму доказовому чи ілюстраційному матеріалі» [11, с. 7]. Цього ж підходу дотримувався П. Блонський, один із авторів «Збірника...». У примітці він зазначив, що намагався відшукати народні слова-терміни, наприклад: *більмо*, *білок ока*, *ячмінь*, *нориця*, *зовза* тощо. Якщо ж не вдавалося знайти точних відповідників, то створював нові «згідно з духом української мови»: *безоче*, *малооче*, *безкришталле*, *зизоче*, *перекрове*, *очне дрягливо*, *крівавлене* тощо [8, с. 86] або залишав тільки латинські терміни.

На сторінках «Збірника...» виявили низку термінів-неологізмів, які не зафіксовані в «Словарі...». Деякі з них пода-

емо у контексті для точності розуміння семантики: квантітет [8, с. 62], скляної рурки [8, с. 20], уформування кили [8, с. 8], специфічну вагу [8, с. 98], імпрегновано азотнокислим сріблом [8, с. 106], занотуємо [8, с. 11], нирки не екскреціюють сечі [8, с. 95], варіювати [8, с. 66], слід вдихування [8, с. 104], всасанне їх пішло так хутко [8, с. 82], помітно не ухилиється від норми [8, с. 120], вищенаведеними анатомічними прикметами [8, с. 28], вищезгаданий [8, с. 37], живіт стискувався або обвіями [8, с. 7], зтяжне запалення Мейбемієвої зовзі (cnalasion) [8, с. 73], при безочю и безбанчу ока [8, с. 73, 79], сечник, сечепуск (уретра) [8, с. 97], до очних личиць [8, с. 69], ставати обсяжними [8, с. 29], примитка [8, с. 3], ссавці [8, с. 68], в високій мірі [8, с. 11], водниці [8, с. 9], кружнем [8, с. 91], ляпасом [8, с. 48], михура [8, с. 96], зостаток [8, с. 87], ліквидна [8, с. 12], очний – очна; очні; очних [8, с. 69], стовпик [8, с. 10], товщиною [8, с. 35], твариному [8, с. 5], десятиріч [8, с. 19], горячого рошину гіпсу [8, с. 15], розчин морфія [8, с. 50]. Пояснюємо це тим, що по-перше, умови подачі словника на здобуття Костомарівської премії були такі, щоб було використано мову українського письменства й друкованих видань не пізніше від 70-х років XIX століття виданих. Проте, за свідченням А. Ніковського, «Б. Грінченко таки порушив умови конкурсу, але так, що ми можемо йому тільки дякувати, бо на ділі він дав місце у своєму словникові і українським західним, галицьким говіркам, і лексичному матеріялові з років багато пізніших від 70-х, а власне вибір з літературних джерел сягає й початку 900-х років...» [11, с. 9]; по-друге, «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка був виданий (1907–1909) ще до появи аналізованого «Збірника ...».

Проте його рецензент вдався до маніпуляцій. Він оприлюднив декілька загальноживаних слів та термінів, яких не вдалося виявити в текстах статей «Збірника...»: *видтинок* [8, с. 120], *минуцій* [8, с. 49], *наступні дні* [8, с. 55], *обсяжними* [8, с. 29], *роздмух* [8, с. 91], *мала собака* [8, с. 50]. Такий підхід вважаємо заангажованим.

Висновки. Таким чином, «Словарь української мови» під редакцією Б. Грінченка став одним із джерел формування української медичної термінології, що засвідчує здійснений нами порівняльний аналіз текстів першого «Збірника медичної секції українського наукового товариства у Києві» (1910) зі словниковими статтями.

Література:

- Ефективна комунікація в галузі охорони здоров'я: підруч. / А. В. Ільків та ін.; за ред. С. М. Луцак. Івано-Франківськ: видавничий відділ ІФНМУ, 2022.
- Українська мова як іноземна для англомовних студентів-медиків: підруч. з електрон. аудіо: у 2 кн. Кн. 2. / А. В. Ільків та ін.; за ред. С. М. Луцак. Київ: ВСВ «Медицина», 2019. 456 с.
- Литвиненко Н. П., Місник Н. В. Медицина в термінах і визначеннях: навч.-довід. видання. Київ, 2013. 304 с.
- Омельчук С. А. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців: монографія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.
- Томашевська О. Я., Дзісь Є. І. Українська медична мова: проблеми та їх вирішення. *Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя»*. 2021. № 17 (510). С. 54–59. URL : <https://health-ua.com/article/67386-ukrainska-medichna-mova-problemi-tah-virshennya> (дата звернення : 21.06.2023).
- Лисенко В. Терміни-епоніми в українській анатомічній термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2009. № 648. С. 66–70.
- Врач. Медицина і політика. *Київлянин*. 1910. № 132. С. 2–3. 121 с.
- Збірник медичної секції наукового товариства в Києві. Кн. 1. ; за ред. М. А. Галіна, О. І. Черняхівського. Київ: Друкарня С. В. Кульженка. 1910. 121 с.
- Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. У Києві. Т. I. А–Ж, 1907, с. XXXIX; т. II. З–К, 1908, с. 573; т. III. О–П, 1909, с. 505; т. IV. Р–Я, 1909, с. 563 +III. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrinchenko/Slovary_ukrainskoj_movy.pdf (дата звернення : 25.06.2023).
- Грінченко Б. Правила правопису в українському словарі. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 34392.
- Ніковський А. В. Вступне слово / Словник української мови / Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. 3-є видання, виправлене й доповнене, за редакцією акад. С. О. Єфремова та А. В. Ніковського. Т. I: А – Г. Київ: Горно, 1927. С. 5–15.

Barabash S., Burko O. Medical terminology in the lexicographic heritage of Borys Hrinchenko

Summary. In the article «Collection of medical section of Ukrainian scientific society in Kyiv» (1910) is first analysed on the criterion of accordance to interpretation of terms and common words in the «Dictionary of the Ukrainian Language» (1907–1909) under the direction of B. Hrinchenko. The comparative analysis showed that editors M. Halyn and A. Cherniakhovskiyi used the achievements of national lexicography. We have identified the attempt of the reviewer of that time to vow the direction of his editors to the formation of the terminology of medicine at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Thus, we record the interest in the formation and development of the medical terminology system, which gave rise to relevant discussions about the use of concepts. The term is characterized by nominativity (H. Vynokur); it is a unit of the terminological field, in which it is unambiguous, precise, devoid of expression, stylistically neutral (O. Reformatorskyi). The development of Ukrainian medical terminology was not steady, due to socio-political events that slowed down Ukrainian science, making it impossible to fully develop terminology, create dictionaries, textbooks and scientific works. Today's society requires fundamental changes in science, including ways and means of recording, preserving and transmitting information, establishing the truth, and, above all, the terminology base, which contains key terms and concepts used by specialists. Therefore, it is the right time for the process of finding actually Ukrainian medical system, finding the materials of the «Collection of the medical section of Ukrainian scientific society in Kyiv» (1910), the «Dictionary of the Ukrainian Language» under the direction of B. Hrinchenko, considering and analyzing the problems of the formation of Ukrainian terminology in the early nineteenth century. The editors of the first issue of the «Collection of the medical section of Ukrainian scientific society in Kyiv» (1910), a consultant at a military hospital M. Halyn and a histologist A. Cherniakhovskiyi, were at the origin of the medical terminology of our country at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. It is a laboratory for testing Ukrainian-language medical terms. They turned out to be controversial. One of the reviewers of that time concealed his surname under the pseudonym

Vrach, reporting his involvement in the medical profession, his knowledge of the Ukrainian language since childhood and his familiarity with the achievements of the «Dictionary of the Ukrainian Language» edited by B. Hrinchenko. Thus, the «Dictionary of the Ukrainian Language» edited by B. Hrinchenko became one of the sources of formation of Ukrainian medical terminology, as evidenced by our

comparative analysis of the texts of the first «Collection of medical section of Ukrainian scientific society in Kyiv» (1910) with dictionary entries.

Key words: «Collection of medical section of Ukrainian scientific society in Kyiv» (1910), «Dictionary of the Ukrainian Language» (1907–1909) under the direction of B. Grinchenko, medical terminology, M. Halyn, A. Cherniakhivskyi, vrach.